

Z historii rachunkowości

Księgowość podwójna według Pacioli i jego włoskich naśladowców z XVI i XVII wieku

ŚLAWOMIR SOJAK *, MONIKA KOWALSKA **

Streszczenie

Celem artykułu jest prezentacja pierwszego podręcznika o rachunkowości podwójnej oraz jego wpływu na rozwój i popularyzację księgowości we Włoszech. Autor tego dzieła, Luca Pacioli był wybitnym przedstawicielem epoki renesansu, a za sprawą *Tractatus XI de Computis et Scripturis* zyskał miano „ojca rachunkowości”. Jego dzieło stanowiło compendium wiedzy kupieckiej niezbędnej do prowadzenia ksiąg rachunkowych. Zostało napisane na podstawie wieloletnich obserwacji praktyk stosowanych przez weneckich kupców, którzy ze względu na intensywną wymianę handlową szukali sposobu kontrolowania efektywności swojej działalności. Walory merytoryczne podręcznika sprawiły, że opisane w nim zasady rachunkowości szybko stały się powszechnie stosowanym standardem i były powielane w książkach innych autorów. Pierwszymi naśladowcami Pacioli byli Włosi: Domenico Manzoni, Don Angelo Pietra i Matteo Mainardi, którzy w dużym stopniu powielali treść jego podręcznika, ale próbowali również wnieść do rachunkowości własne usprawnienia. Dzięki temu wiedza o księgowości podwójnej docierała do kolejnych krajów i stawała się najbardziej uniwersalną i popularną metodą rachunkowości, której prostota i doskonałość pozwoliła jej przetrwać aż do XXI wieku.

Słowa kluczowe: podręczniki rachunkowości, Luca Pacioli, historia rachunkowości, rachunkowość kupiecka, księgi rachunkowe.

Abstract

Double-entry bookkeeping by Pacioli and his Italian followers in XVI–XVII century

The purpose of the article is to present the first textbook on double-entry bookkeeping and its impact on the development and popularization of accounting in Italy. The author of this work – Luca Pacioli – was an outstanding representative of the Renaissance, and thanks to *Tractatus XI de Computis et Scripturis* he became known as the „Father of Accounting”. His work was a compendium of knowledge necessary to keep merchant accounts. It was written on the basis of long-term observation of the practices used by Venetian merchants, who, due to intensive trade, were looking for a way to control the efficiency of their operations. The handbook’s quality made the rules of accounting which it described become a widely used standard reproduced in books by other authors. The first followers of Pacioli were Italians: Domenico Manzoni, Don Angelo Pietra and Matteo Mainardi, who mostly copied his textbook, but also tried to make their own improvements in accounting. In this way the knowledge of the double-entry bookkeeping system came to other countries and became the most popular method of accounting. Its simplicity and perfection allowed it to survive until XXI century.

Keywords: accounting manuals, Luca Pacioli, history of accounting, merchant accounting, accounts.

* Prof. dr hab. Sławomir Sojak, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Wydział Nauk Ekonomicznych i Zarządzania, Katedra Rachunkowości, sojak@umk.pl.

** Mgr Monika Kowalska, kowalska.monika@onet.com.pl

„Co za korzyść przynosi księgowość podwójna kupcowi! Jest to jeden z najpiękniejszych wynalazków ducha ludzkiego; każdy dobry gospodarz powinien ja zaprowadzić w swoim gospodarstwie”¹.

Johann Wolfgang von Goethe, 1824

„Nowoczesna księgowość jest sztuką wyobraźni, która nosi piętno geniuszu greckiego. Księgowość podwójna jest cudownym wynalazkiem, rodzajem mitologii. Stworzyła ona niezmierny postęp w świecie handlowym”².

Leon Say, 1886

Wprowadzenie

Wydanie drukiem w 1494 r. w Wenecji *Traktatu o księgowości podwójnej* Luki Pacioliiego było przełomem w historii rachunkowości. Zapisane w nim zasady prowadzenia ksiąg rachunkowych przyczyniły się do dalszego rozwoju i spopularyzowania tej wiedzy w Europie i na całym świecie. System ewidencji zdarzeń gospodarczych opisywany w traktacie stanowił zbiór metod stosowanych przez kupców weneckich, dlatego też księgowość Pacioliiego nazywana jest często księgowością wenecką. Jego dzieło w krótkim czasie zyskało dużą sławę i znalazło wielu naśladowców. *Tractatus XI de Computis et Scripturis* stał się pierwowzorem dla wielu kolejnych podręczników do księgowości. Wzorowali się na nim m.in. Domenico Manzoni, Don Angelo Pietra czy Matteo Mainardi, których podręczniki w dużej mierze stanowiły wierne odwzorowanie reguł księgowych opisanych przez Pacioliiego.

Niniejszy artykuł ma charakter informacyjny; jego celem jest po pierwsze przedstawienie sylwetki autora *Traktatu o księgowości podwójnej*, po drugie – prezentacja zakresu tematycznego jego dzieła, wskazanie jego znaczenia dla ewidencji i dokumentacji działalności gospodarczej (głównie handlowej) oraz wpływu, jaki wywarło na popularyzację księgowości, a także dokonanie ogólnej charakterystyki podręczników włoskich naśladowców Pacioliiego³. W artykule skoncentrowano się na aspektach historycznych tych dzieł. Mniej uwagi poświęcono im jako źródłom praktycznych aspektów księgowości będących podstawą do rozwoju teorii rachunkowości⁴.

Zastosowano tutaj metodę analizy porównawczej traktatu Pacioliiego ze znanymi i dostępnymi w bibliotekach i mediach elektronicznych tekstami podręczników z okresu przyjętego w tytule.

¹ Kwestię tę wkłada Goethe w usta kupca Wernera w dziele *Wilhelm Meisters Lehrjahre*, księga I, rozdział X, cyt. za: Lulek (1920, s. 10).

² Cyt. za: Lulek (1920, s. 10). Leon Say (1826–1896), prawnik, ekonomista, polityk, minister finansów w rządzie francuskim.

³ Tematowi rozprzestrzeniania się dzieła Pacioliiego w Europie poświęcone jest odrębne opracowanie: S. Sojak, M. Kowalska (w druku).

⁴ Patrz na ten temat chociażby Y. Ijiri (1993, s. 265–285).

1. Księgowość Pacioliiego

Tractatus XI de Computis et Scripturis, będący częścią składającego się z dwóch ksiąg dzieła *Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita*, jest powszechnie uznawany za fundament rachunkowości. Na jego treść bez wątpienia wpływ miało życie jego autora, wszechstronnie wykształconego człowieka renesansu, a jednocześnie nauczyciela i zakonnika (franciszkanina). Jak stwierdzili Mieczysław Dobija i Marcin Jędrzejczyk (2011, s. 46), traktat Pacioliiego „rozpatrywać należy z perspektywy jego urozmaiconego życiorysu”, długie lata edukacji i obserwacji praktyk kupieckich z pewnością zdeterminowały bowiem treść tego dzieła.

1.1. Życiorys Pacioliiego w kontekście powstania *Tractatus XI de Computis et Scripturis*

Narodziny Pacioliiego są datowane na lata 1445–1447; dokładna data jego przyjścia na świat nie jest znana. Dzieciństwo spędził w małym miasteczku Borgo Santo Sepolcro (obecnie Sansepolcro) w tokańskiej prowincji Arezzo, dlatego też wielu twórców przywołujących w późniejszych latach jego osobę i dorobek naukowy posługiwało się skrótem Luca de Borgo, czyli Łukasz z Borgo (Taylor, 1942, s. 60; Pogodzińska-Mizdrak, 2007a, s. 9).

Ważną postacią w jego młodzieńczych latach był nauczyciel Piero della Francesca, znany matematyk, malarz i mistrz perspektywy, będący dla Pacioliiego przewodnikiem po świecie nauki i sztuki (Pogodzińska-Mizdrak, 2007b, s. 38). W wieku 20 lat Pacioli został wysłany przez niego do Scuola di Rialto w Wenecji, w której kontynuował edukację z matematyki i logiki u Paolo della Pergoli oraz Domenica Bragadino. W tym samym czasie mieszkał u zamożnego kupca Antonia Rompiasiego, u którego dzięki swej doskonałej znajomości matematyki po kilku latach został nauczycielem trójki jego synów. Przebywając w domu kupca, Pacioli miał możliwość zapoznania się ze zwyczajami kupieckimi i prowadzeniem interesów handlowych w jednym z najważniejszych miast handlowych na świecie, jakim wówczas była Wenecja. W 1470 r. stworzył swój pierwszy podręcznik o algebrze *De Veribus Quantitis*, który zadeedykował swoim pierwszym uczniom – synom Rompiasiego (Jaruga, Fijałkowska, 2006, s. 11).

Na przełom lat 1470–1471 datowany jest wyjazd Pacioliiego do Rzymu, gdzie poznał Leona Battistę Albertiego, wszechstronnie wykształconego filozofa, poetę, architekta i malarza, który wyznawał pogląd przedstawicieli renesansowego neoplatonizmu, wskazującego na idealistyczne i boskie źródła nauki i sztuki (Jaruga, Fijałkowska, 2006, s. 11). Po jego śmierci w 1472 r. Pacioli postanowił wstąpić do zakonu franciszkanów. Dzięki temu zyskał doskonałe warunki do dalszego poszerzania swych horyzontów myślowych, klasztory w XV wieku stanowiły bowiem doskonałe ośrodki naukowe (Pogodzińska-Mizdrak, 2007a, s.10–11).

Od 1475 r. Pacioli nauczał na uniwersytecie w Perugii, następnie w Neapolu, Rzymie, Florencji, Pizie, Bolonii i Zarze w Chorwacji. W trakcie pobytu w Perugii napisał

swoje drugie dzieło – *Traktat matematyczny dla uczniów z Perugii*. Po sześciu latach, w 1486 r. w wyniku decyzji przełożonego zakonu franciszkanów powrócił do Perugii, gdzie na uniwersytecie wykładał arytmetykę i matematykę. Wtedy też do swojego imienia zakonnego (Łukasz z Borgo Sansepolcro, Brat Mniejszy i Pokorny) dodał tytuł naukowy profesora świętej teologii (Pogodzińska-Mizdrak, 2007a, s. 11–12).

W 1489 r. Pacioli gościł u Gualiano Della Rovere, dawnego przyjaciela, który kilka lat później został papieżem i przyjął imię Juliusza II. Przebywając w Rzymie, wygłaszał odczyty na słynnej Akademii Sapienza, potem udał się do Neapolu, gdzie przez trzy lata uczył geometrii Euklidesa, aby ostatecznie w 1493 r. wyjechać do Wenecji. Celem jego powrotu do rodzinnego kraju było przygotowanie do druku dzieła swojego życia zatytułowanego *Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita*, któremu poświęcił ponad 30 lat (Kawa, 1994, s. 90).

Dzieło to powstawało więc wraz ze zdobywaniem przez Paciolię wykształcenia i poszerzaniem wiedzy z zakresu praktyki kupieckiej. Proces tworzenia księgi był długi i mozolny, ale zaowocował stworzeniem kompleksowej encyklopedii o arytmetyce, geometrii, proporcji i proporcjonalności, będącej kompendium wiedzy dla uczniów matematyki, bankierów i kupców. Ukazało się ono 20 listopada 1494 r. Wydrukowano je w oficynie Paganiniego w nakładzie około 300 egzemplarzy⁵. Następne wydanie ukazało się dopiero 20 grudnia 1523 r. w tej samej drukarni⁶.

Ważnym wydarzeniem w życiu Paciolię był wyjazd do Mediolanu w 1496 r. na zaproszenie księcia Lodovica Sforzy, aby wykładać matematykę na tamtejszym uniwersytecie. Właśnie tam, wśród wielu wybitnie utalentowanych i wykształconych malarzy, prawników i architektów, spotkał Leonarda da Vinci, który wkrótce stał się jego bliskim przyjacielem (Kawa, 1994, s. 90). Dwaj sławni uczeni dzielili się swoją wiedzą i doświadczeniem, odnosząc obopólne korzyści. Pacioli był dla da Vinci korepetytorem z matematyki i pomagał mu w dokonywaniu obliczeń z geometrii i proporcji, ten zaś był autorem wielu rysunków ilustrujących dzieła Paciolię, takie jak *Divina Proportione* i *De Virbus Quantitatis* (Pogodzińska-Mizdrak, 2007b, s. 39).

Po upadku władzy Lodovica Sforzy, Pacioli był kolejno profesorem na uniwersytetach we Florencji, Pizie, Bolonii i Perugii. W 1503 r. wyjechał do Rzymu, gdzie został obdarzony ogromnym zaufaniem przez papieża Juliusza II, który wbrew panującym obyczajom upoważnił go do zarządzania częścią jego dóbr. W 1508 r. Pacioli udał się do Wenecji, gdzie została wydana jego *De Divina Proportione* i tłumaczenie na język włoski dzieł Euklidesa. Tego samego roku sporządził też swój pierwszy testament, a w roku 1511 kolejny, na mocy którego spadkobiercami posiadanego przez niego majątku, wycenianego na 300 złotych florenów, mieli zostać jego bratanowie (Pogodzińska-Mizdrak, 2007a, s. 13–14).

⁵ Na temat edycji dzieła patrz także: Sangster (2007).

⁶ Od tamtej pory ukazało się 36 tłumaczeń na 15 języków, w tym dwukrotnie na język polski. Pierwsze tłumaczenie, Marcelęgo Scheffsa z języka niemieckiego, ukazało się w jego książce z 1939 r. *Z historii księgowości (Luca Pacioli)*. Drugie tłumaczenie Romana Sadowskiego, Katarzyny Dereszowskiej i Krystyny Mydlarz, zostało wydane przez SKWP w 2007 r. z okazji stulecia organizacji księgowych na ziemiach polskich.

W wieku około 60 lat Pacioli dostąpił zaszczytu zostania przeorem klasztoru w Borgo Sansepolcro, jednak liczne konflikty i nieporozumienia między braćmi zakonnymi spowodowały, że nie pełnił tej funkcji długo. Już w roku 1514 znalazł się w Rzymie, gdzie na życzenie papieża Leona X wykładał matematykę na Akademii Sapienza (Kawa, 1994, s. 90).

Zmarł w 1517 r. w wieku około 70 lat, pozostawiając potomnym bogaty dorobek naukowy. Spoczął w rodzinnym mieście Sansepolcro, którego mieszkańcy w 1878 r. złożyli mu hołd w postaci płyty pamiątkowej na pałacu Laudi, ufundowanej przez związek rzemieślników. W roku 1888 na jego cześć jedną ze szkół nazwano nawet *Rialto Scuole Complementari Luca Pacioli* (Scheffs, 1939, s. 60–62).

Podsumowując życiorys Pacioliiego, można stwierdzić, że osobowość „ojca rachunkowości” została w dużym stopniu ukształtowana już w pierwszych latach jego życia, w dużej mierze ze względu na miejsce, w jakim dorastał. Miasteczko Sansepolcro znajdowało się pod silnym wpływem zakonu franciszkanów, u których brał lekcje religii. Wychowanie w duchu głębokiej wiary od najmłodszych lat zaowocowało wstąpieniem do zakonu, który stał się przepustką do naukowego świata. Znalazło to także swoje odzwierciedlenie w dziełach Pacioliiego, w których często odnosi się do wiary i nawołuje do postępowania, które pozwoli uniknąć grzechu (Jaruga, Fijałkowska, 2006, s. 10).

Miejsce urodzenia zdeterminowało również jego związek ze sztuką, a stało się to za sprawą wielu wybitnych osobowości żyjących i tworzących w jego rodzinnej miejscowości. Największy wpływ na Pacioliiego wywarli Piero della Francesca, Leon Battista Alberti oraz Leonardo da Vinci. Kontakty z tak wybitnymi twórcami znacznie poszerzyły krąg naukowych zainteresowań Pacioliiego i ukształtowały go intelektualnie (Scheffs, 1939, s. 65–66). Pobyt w klasztorze dał mu natomiast doskonałe warunki do pracy naukowej, która od najmłodszych lat życia była jego pasją.

Pacioli był zafascynowany światem liczb, które według niego łączyły wszystkie rzeczy i zjawiska. Duży nacisk kładł na praktyczne zastosowanie poznanych prawd matematycznych, które pozwoli usprawnić i ułatwić funkcjonowanie społeczeństwa (Jaruga, Fijałkowska, 2006, s. 10). Dzięki liczным wykładom na uniwersytetach nabrał doświadczenia w przekazywaniu wiedzy, co znalazło odbicie w jasnym, nacechowanym dydaktycznie sposobie formułowania myśli w traktacie o księgowości podwójnej.

Nie bez znaczenia dla faktu powstania traktatu i jego treści pozostaje ojczyzna Pacioliiego – Włochy, które uznaje się za kolebkę rachunkowości⁷. Już w XI wieku powstawały tam liczne ośrodki handlowe i banki kredytujące handel morski, tym samym zmuszone do stosowania ewidencji operacji gospodarczych. Największa koncentracja księgowości handlowej miała miejsce w miastach północnowłoskich: Genui, Florencji i Wenecji, których lokalizacja sprzyjała rozwojowi wymiany handlowej z krajami Bliskiego i Dalekiego Wschodu. Rozkwit handlu wiązał się nierozdzielnie

⁷ Tezę tę zaczyna się ostatnio podważać. Zob. na przykład: Kobiela-Pionier (2014, s. 35–62).

z rozwojem operacji kredytowych, bez których byłby niemożliwy na dużą skalę (Pogodzińska-Mizdrak, 2005a, s. 40–42).

Zasadnicze przemiany w gospodarce towarowo-pieniężnej wymusiły także konieczność organizowania spółek handlowych gromadzących kapitał na stosunkowo długie terminy. W związku z tym pojawił się problem majątkowego wyodrębnienia przedsiębiorstwa oraz ewidencji i podziału zysków pomiędzy poszczególne osoby wnoszące swoje udziały do spółki oraz ustalenia podstawy opodatkowania podatkiem katastralnym (*catasto*), którego wysokość zależała od wielkości majątku i dochodu podatnika. Podatnik był wówczas zobowiązany dostarczyć do odpowiedniego urzędu wykaz majątku wraz z odpisami bilansów spółek, w których posiadał udziały (Skrzywan, 1973, s. 27–28).

Wspomniane okoliczności spowodowały dokonywanie coraz większej liczby coraz bardziej szczegółowych zapisów rachunkowych umożliwiających kontrolę i ewidencję stanu należności i zobowiązań oraz posiadanych dóbr. W ten sposób wykształciła się rachunkowość wenecka, oparta na zasadzie podwójnego zapisu, którą Pacioli skrupulatnie opisał w swoim dziele. System księgowości podwójnej (*partita doppia*), oparty na relacji dłużnik – wierzyciel, był owocem racjonalistycznej teorii epoki renesansu, głoszącej, że każde zjawisko ma swoją przyczynę i skutek (Pogodzińska-Mizdrak, 2005a, s. 43).

Miejsce i czas, w którym żył Luca Pacioli, dały mu, jak widać, doskonałe warunki do obserwacji i uczestnictwa w procesie największego rozkwitu rachunkowości. Podczas pobytu w domu Rompiasich i w trakcie licznych podróży miał okazję być naocznym świadkiem prowadzenia interesów kupieckich i wymiany handlowej, co pozwoliło mu poznać charakter tej pracy oraz trudności i potrzeby z nią związane. Dlatego też *Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita* powstała m.in. z myślą o kupcach, aby ułatwić im orientowanie się we własnych interesach dzięki prowadzeniu w odpowiednim porządku ksiąg rachunkowych. Rezultatem wieloletnich obserwacji Pacioli i pragnienia dzielenia się wiedzą było więc powstanie dzieła, które zapewniło mu miejsce w pamięci potomnych, tworząc „model kultury i tradycji kupieckiej” (Pogodzińska-Mizdrak, 2007b, s. 41).

1.2. Struktura i zakres tematyczny *Traktatu o księgowości podwójnej*

Tractatus de Computis et Scripturis, czyli *Traktat o księgowości podwójnej*, jest częścią obszernego, składającego się z pięciu części dzieła *Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita*. Fotografia 1 przedstawia jego stronę tytułową.

Rozprawa o rachunkach i zapisach, jak w dosłownym tłumaczeniu brzmi tytuł *Tractatus de Computis et Scripturis*, mieści się w części trzeciej *Summy* i stanowi traktat XI działu dziewiątego. Pozostałe 12 traktatów liczącego 75 stron *distincto nona*, czyli działu dziewiątego, w całości poświęcone jest różnorodnym pomiarom i obliczeniom

oraz zapisom ułatwiającym prowadzenie ksiąg rachunkowych. W istocie są one tłem do traktatu XI, ściśle dotyczącego zasad księgowości (Pogodzińska-Mizdrak, 2005b, s. 12). Traktat ten składa się z 36 rozdziałów, w których – jak twierdzi Pacioli (2007, s. 61) – przedstawione są „wszelkie zasady konieczne i wystarczające prowadzenia we właściwym porządku ksiąg i rachunków”.

Fotografia 1. Kserokopia strony tytułowej *Summy* Luki Pacioliiego

Źródło: Pacioli (2007, s. 25).

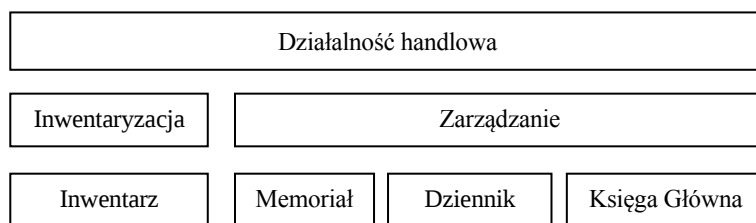
Według Elżbiety Pogodzińskiej-Mizdrak (1994, s. 9) traktat ten można rozpatrywać w trzech różnych aspektach: ekonomicznym, socjologicznym i religijnym. Z punktu widzenia socjologii jest on dobrym źródłem informacji o relacjach kupieckich między kontrahentami, organizacji i zależnościach rodzinnych w prowadzeniu handlu, a także o powinnościach podatkowych wobec społeczeństwa. Aspekt religijny przejawia się w częstych odwołaniach autora do wiary, jak np. stawianie znaku krzyża na pierwszej

stronie każdej księgi. Wiąże się to również z biografią Pacioli, który jako zakonnik zwracał dużą uwagę na przestrzeganie przykazań i życie w zgodzie z zasadami wiary⁸. W ujęciu ekonomicznym *Tractatus de Computis et Scripturis* można natomiast traktować jako opracowanie z zakresu organizacji i zarządzania przedsiębiorstwem, jego autor nie ogranicza się bowiem jedynie do przedstawienia zasad księgowości, ale odnosi je do rzeczywistości gospodarczej (Pogodzińska-Mizdrak, 1994, s. 9).

W pierwszym rozdziale traktatu Pacioli wymienia rzeczy niezbędne, jego zdaniem, do należytego prowadzenia działalności handlowej. Najistotniejsze są pieniądze w gotówce i wszelki majątek, jednakże – jak zauważa – nie jest to warunek konieczny, ponieważ sam znał osoby, które odnosiły w handlu sukcesy mimo początkowego braku środków. Oprócz tego największą wartość ma „wiara prawdziwego kupca”, bez której niemożliwe byłoby dostąpienie zbawienia. Drugą ważną rzeczą jest umiejętność szybkiego liczenia i rachowania, którą – jak zauważa Pacioli – kupiec powinien nabyć po uważnym przeczytaniu poprzednich traktatów. Trzecią, ale nie mniej ważną kwestią jest zdolność zapisania wszystkich operacji we właściwy sposób, aby mieć spokojny umysł oraz prawdziwe informacje o należnościach i zobowiązaniach.

Autor dzieła pisze również, że w celach dydaktycznych będzie posługiwać się metodą wenecką, która jest najbardziej uniwersalna i pozwala zrozumieć każdą inną metodę. Dzieli ją na dwie części: „Inwentarz”, któremu poświęca kolejne trzy rozdziały, i „Zarządzanie” opisywane na pozostałych kartach traktatu (Pacioli, 2007, s. 61–62). Działalność handlowa obejmuje dwie podstawowe czynności: inwentaryzację posiadanego majątku i zarządzanie nim. Czynnościom tym odpowiadają dokumenty księgowe: inwentaryzacji – Inwentarz, zarządzaniu – Memoriał, Dziennik i Księga Główna (schemat 1).

Schemat 1. Metoda wenecka prowadzenia działalności handlowej według Luki Pacioli

Źródło: opracowanie własne.

⁸ Pacioli (2007, s. 68) daje następujące zalecenia kupcom: „miej zawsze przed oczyma Boga i bliźniego, nigdy nie zaniedbuj porannej mszy, pamiętając, że z jej powodu nigdy nie traci się prostej drogi, tak samo jak z powodu miłosierdzia nie zmniejszysz się twoje bogactwo, jak mówi ten święty wers: miłosierdzie nie zmniejsza bogactwa, a msza nie pomniejsza (nie pogarsza) drogi”.

W dalszej części dzieła Pacioli (2007, s. 63) formułuje cel, jaki przyświeca każdemu kupcowi, a mianowicie „osiągnięcie dozwolonego prawem odpowiedniego zarobku, służącego do zaspokojenia jego potrzeb”. Następnie omawia szczegółowo, czym jest spis z natury i jak się go prawidłowo sporządza. Podaje nawet obszerny i szczegółowy przykład inwentarza ze wszystkimi formalnymi wymaganiami, jak np. kolejność ewidencji posiadanych dóbr, należności i wierzytelności. Co więcej, udziela również wielu cennych rad i wskazówek mających ułatwić prowadzenie ksiąg i zachowanie czystego sumienia (Pacioli, 2007, s. 63–68).

W ramach drugiej części traktatu, czyli „Zarządzania”, wyodrębnia handel ogólny i handel sklepu. Kolejno opisuje trzy podstawowe księgi niezbędne każdemu kupcowi: Memoriał (*memoriale, strazza, cladda*), Dziennik (*giornale*) i Księgę Główną (*grande libro*). Zwraca także uwagę na konieczność uwierzytelniania ksiąg w Urzędzie Kupieckim oraz wskazuje osoby odpowiedzialne za dopełnienie tego obowiązku. Stwierdza, że jest to zwyczaj godny pochwały, ponieważ utrudnia potencjalne oszustwa i fałszerstwa związane z ich prowadzeniem (Pacioli, 2007, s. 72).

Memoriał służy, według Pacioli, do szczegółowej, bieżącej ewidencji wszystkich transakcji, przede wszystkim tych dokonywanych w pośpiechu. Zaleca wpisywać do tej księgi monety i wagę kruszcu, którymi otrzymano zapłatę lub uregulowano zobowiązanie, aby możliwe było przeliczenie ich na wspólną walutę przy przenoszeniu zapisów do Dziennika. Nakazuje również troskę o wiarygodność ksiąg rachunkowych i uczciwość ich prowadzenia – zaleca numerowanie stron Memoriału, aby niemożliwe było usunięcie lub dodanie strony w celu sfalszowania zapisów (Pacioli, 2007, s. 71; Dobija, Jędrzejczyk, 2011, s. 47–48).

Następnie Pacioli podaje przykłady rejestracji zdarzeń księgowych w Memoriale oraz sposób ich uporządkowanego, systematycznego zapisu w Dzienniku będącym „sekretną księgą” każdego kupca. Wymienia także dwa terminy stosowane w Dzienniku: „PER” (Winien) i „A” (Ma), odnoszące się kolejno do dłużnika i wierzyciela, bez których nie można umieścić w tej księdze żadnej pozycji (Pacioli, 2007, s. 77; Pogodzińska-Mizdrak, 1994, s. 10). Wyjaśnia również znaczenie terminów „kasa” i „kapitał”, które należy stosować podczas przenoszenia zapisów z Inwentarza do Dziennika i Księgi Głównej. Pod pojęciem kasy kryją się pieniądze lub sakiewka kupca, która na początku księgi zawsze figuruje jako dłużnik, natomiast kapitał figurujący jako wierzyciel oznacza wszystkie jego dobra. Pacioli daje również obszerny przykład księgowania w Dzienniku poszczególnych pozycji z Inwentarza wraz z ich wagą, ilością i wartością oraz ze wskazówkami dotyczącymi oznaczania już przeniesionych pozycji (Pacioli, 2007, s. 78–80).

W kolejnym rozdziale zostaje poruszona kwestia prowadzenia rachunków w trzeciej, najważniejszej księdze – Księdze Głównej. Według Pacioli księga ta powinna posiadać repertorium, czyli wyciąg wszystkich dłużników i wierzycieli w kolejności alfabetycznej wraz z odwołaniem do strony, na której można ich odnaleźć w pozostałych księgach. Szczególną uwagę Pacioli zwraca na konieczność przestrzegania regu-

ły podwójnego zapisu, która przejawia się w tym, że dla każdej pozycji w Dzienniku należy sporządzić dwie w Księdze Głównej. Dzięki temu wszystkie pozycje znajdujące się tam będą ze sobą powiązane i niemożliwe będzie zapisanie długu bez wierzytelności lub wierzytelności bez długu. Rejestracja tej samej kwoty po przeciwnych stronach (długu po lewej, wierzytelności po prawej) umożliwia także bilansowanie sum debetowych i kredytowych (debet = kredyt), co gwarantuje poprawność dokonanych zapisów (Pacioli, 2007, s. 82).

Zakonnik zwraca również uwagę na należyte prowadzenie rozrachunków z urzędami, takimi jak Izba Pożyczkowa lub Fundusz Posagowy we Florencji. Zaleca staranne przechowywanie wszystkich dokumentów podpisanych z urzędnikami, celnikami, poborcami podatków i innymi pośrednikami. Osobny rozdział poświęca rozrachunkom z Urzędem Masseterii odpowiedzialnym za pobór podatku od sprzedaży i zakupu towarów przez pośredników. Oprócz tego wymienia sposoby płatności najczęściej spotykane w praktyce kupieckiej, takie jak m.in. płatność gotówką, z odroczoną płatnością, czekiem, towarem czy za pośrednictwem banku, łącznie dziewięć sposobów (Pacioli, 2007, s. 74–75). Ponadto opisuje ewidencję w księgach najbardziej znanych zwyczajów kupieckich, jak np. wymiana towaru, podróży, prowizji, weksli, operacji wymiany oraz rachunku sklepu. Wyjaśniając zasady księgowania operacji gospodarczych, autor traktatu posługuje się personifikacją kont, w myśl której poszczególne konta utożsamia się z osobami, np. kasa jest dłużnikiem, kapitał wierzycielem (Pacioli, 2007, s. 78–80).

Pacioli nie pominął też kwestii zakładania spółek w celu prowadzenia wspólnych interesów oraz sposobu ewidencji zdarzeń dokonanych w ramach nowo powstałej (zawiązanej) spółki. Radził, aby tego rodzaju przedsięwzięcie miało osobne konto „Kapitał spółki” we wszystkich księgach, w których należy uczynić wierzycielem wspólników, a dłużnikiem będą dobra wniesione do spółki potwierdzone notarialnie (Pacioli, 2007, s. 100), np. kasa spółki posiadająca odrębną ewidencję od kasy kupca. Zapis ten będzie bilansować aktywa wniesione do spółki z jego kapitałem (aktywa spółki = kapitał spółki, czyli używając interpretacji personalistycznej, równanie to będzie miało interpretację: dłużnicy = wierzyciele-właściciele).

Więcej informacji o spółkach Pacioli zawarł w traktacie I działu IX *Summy*, którego wszystkie traktaty poprzedzające traktat o księgowości podwójnej opisują szczegółowo zagadnienia takie, jak umowy dzierżawy bydła, czynsze, wymiana barterowa, podróże kupieckie, sposoby tworzenia stopów monet, korzyści, salda i dyskonta (Pogodzińska-Mizdrak, 2005b, s. 13).

Rozdział kolejny dotyczy rejestracji różnego rodzaju wydatków domowych i kupieckich, zwyczajnych i nadzwyczajnych oraz przychodów i rozchodów. Sporo miejsca autor poświęca także operacjom dotyczącym banków, zarówno z punktu widzenia kupca, jak i bankiera. Zaleca m.in., aby zawsze sporządzać dwa egzemplarze pokwitowania zapłacenia weksla – jeden dla bankiera i drugi dla osoby akceptującej weksel. Podaje również instrukcje dotyczące rejestracji podróży służbowych odbywanych przez samego kupca oraz zleczanych na jego rachunek innym osobom (Pacioli, 2007, s. 101–110).

W osobnym rozdziale omawia sprawy związane z przenoszeniem zapisów do nowej księgi z księgi już zapełnionej, czyli przenoszenia sald. Zgodnie z jego wskazówkami na koncie, na którym nie ma już miejsca na dalsze zapisy, należy wprowadzić saldo, umieszczając je po tej stronie konta, po której suma zapisów jest mniejsza. Jest to nic innego, jak współczesne „zbilansowanie konta”. Następnie tę samą kwotę należy wpisać po przeciwnej stronie nowego konta, jednocześnie przekreślając pochyłymi liniami zapisy na starym koncie, oznaczając je w ten sposób jako nieaktualne.

Pacioli porusza także tematykę zamykania ksiąg rachunkowych w przypadku ich zapełnienia lub na koniec roku, „jak to się zwykle czyni w sławnych miejscowościach, [...], a wielcy kupcy tego zwyczaju przestrzegają” (Pacioli, 2007, s. 117). Według autora w pierwszej kolejności powinien zostać sprawdzony Memoriał z Dziennikiem, a następnie Dziennik z Księgą Główną. Jeśli wszystkie zapisy są ze sobą zgodne, należy zamknąć w Księdze Głównej wszystkie konta, a ich salda przenieść do nowej księgi. Natomiast salda kont dotyczące wydatków, przychodów i rozchodów itp. przenosi się na konto profitu i uszczerbku, na którym kupiec pozna swój zysk lub stratę. Na koniec Pacioli zaleca dodatkowe sprawdzenie poprawności zamknięcia ksiąg poprzez porównanie sumy obciążeń, czyli *summa summarum* strony „Winien” z *summa summarum* strony „Ma” (Pacioli, 2007, s. 120–122).

Mając świadomość możliwości popełnienia błędu przez księgowego podczas dokonywania zapisów, Pacioli udziela instrukcji anulowania nieprawidłowych zapisów, czyli ich stornowania (Pacioli, 2007, s. 127; Wojciechowski, 1964, s. 53–54).

W przedostatnim rozdziale zakonnik wyklada sposób i porządek, w jakim należy przechowywać wszelkie pisma, dokumenty, listy itp., które mają duże znaczenie dla kupca i których utrata mogłaby wyrządzić szkodę jego interesom.

Ostatni rozdział stanowi natomiast podsumowanie reguł i sposobów prowadzenia ksiąg handlowych. Pacioli przypomina w nim najważniejsze kwestie poruszane w traktacie, m.in. personalistyczną interpretację podwójnego zapisu, bilansowanie zapisów debetowych z kredytowymi, sposoby przeniesienia (zamykania) kont do nowych ksiąg. Ponadto podaje skróty, którymi zapisuje się jednostki wagi i jednostki pieniężne. Na końcu przytacza jeszcze raz typowe przykłady zapisów księgowych po stronie „Winien” i „Ma” (Pacioli, 2007, s. 123–131).

Traktat o księgowości podwójnej stanowi kompleksowy podręcznik z zakresu księgowości przedstawiający ówczesny stan wiedzy na ten temat. Zawiera kolejne etapy działalności kupieckiej – od inwentaryzacji rzeczy niezbędnych do jej prowadzenia, poprzez rejestrację zdarzeń gospodarczych, aż do zamknięcia ksiąg na koniec roku. Pacioli w miarę prosty i przejrzysty sposób objaśnia w nim zasady dokonywania zapisów w księgach, wspierając je licznymi przykładami i radami. Stworzony przez niego podręcznik był więc dla weneckich kupców cennym źródłem wiedzy, które umożliwiało im owocne i przede wszystkim uczciwe prowadzenie interesów.

1.3. Walory dydaktyczne traktatu Pacioli

Tractatus XI de Computis et Scripturis odzwierciedlał ówczesny stan wiedzy na temat rachunkowości, jaki udało się zebrać Pacioliemu i przedstawić w formie podręcznika. Jednak zawartość ksiąg kupieckich i dokumentów handlowych z końca XV wieku wskazuje na fakt, że Pacioli opisał w swym dziele zasady nieco przestarzałe. Można wysnuć więc wniosek, że opierał się na dawnych rękopisach lub też na własnych obserwacjach wyłącznie z okresu swej młodości, kiedy to przebywał w domu kupca Rompiasiego. Od tego czasu do momentu wydania traktatu rzeczywistość gospodarcza zapewne uległa znacznym zmianom, w związku z tym zwyczaje kupieckie również ewoluowały i przybierały nowe formy (Wojciechowski, 1964, s. 55–56).

Traktat jako całość stanowi jednak kompendium wiedzy kupieckiej szczegółowo opisujące wszelkie procedury związane z prowadzeniem ksiąg rachunkowych. Zrozumienie poruszanych zagadnień ułatwia mnogość przykładów, których Pacioli nie szczędził w swoim opracowaniu. Sam autor stwierdził (2007, s. 62), że „na podstawie opisanych przykładów zdolny czytelnik będzie w stanie zastosować zasady do dowolnego innego przypadku”. Oprócz tego urozmaicał swoje dzieło przypowieściami, anegdotami i sentencjami; wszystko po to, aby uczynić je ciekawszym i bardziej przystępnym⁹.

Pacioli wykładał zasady księgowości, używając prostego języka i unikając zbytniego teoretyzowania, które niepotrzebnie utrudniałoby zrozumienie istoty rachunkowości przeciętnemu odbiorcy. W celu obrazowego ukazania reguł księgowania zdarzeń gospodarczych posługiwał się personifikacją kont, zgodnie z którą każdy zapis księgowy odnosi się do dłużnika lub wierzyciela. Dotyczy to zarówno kont osobowych, jak i rzeczowych, w których pod „martwe” rzeczy podstawia się osoby. Metoda ta była wówczas skuteczna w nauczaniu rachunkowości i stosowano ją bardzo długo, dopóki nie odrzucono jej ze względu na fikcyjne założenia. Jednak żadna z późniejszych teorii kont nie dorównała jej prostocie i pragmatycznej skuteczności (Kawa, 1994, s. 95).

Do wad *Traktatu* można zaliczyć dość częste powtórzenia tych samych kwestii, które w dodatku nie są kluczowe dla poruszanego problemu. Duża szczegółowość, także przy omawianiu drugorzędnych spraw, na przykład wielokrotne przypomnianie o stosowaniu terminów „PER” i „A”, które w gruncie rzeczy można by zastąpić dowolnym, innym oznaczeniem, powoduje zachwianie proporcji między kwestiami zasadniczymi a mniej ważnymi. Jednakże dzięki temu podręcznik ten był doskonały do samodzielnej nauki, jasność i niekiedy nadmierna drobiazgowość wywodów Pacioliowego nie wymagała bowiem dodatkowych objaśnień.

⁹ Na przykład: „Kto nic nie robi, nie myli się, a kto się nie myli, niczego się nie nauczy” (Pacioli, 2007, s. 91, 116); „Krótkie rachunki, długa przyjaźń” (o zamykaniu ksiąg co roku szczególnie w przypadku spółek (Pacioli, 2007, s. 114); „Kto się kupiectwem zajmuje, a nie zna zawodu, wnet straci pieniądze” (Pacioli, 2007, s. 104); „Czuwającym, a nie śpiącym prawa przychodzą z pomocą” (Pacioli, 2007, s. 67).

Do usterek formalnych można zaliczyć liczne wyrażenia dialektowe, specyficzną interpunkcję i niejednorodną terminologię, która przejawia się chociażby w używaniu trzech różnych terminów na określenie zysków i strat (zyski i straty, zarobek i utrata, profit i uszczerbek). Mimo tych wad, dzieło Pacioliiego zasługuje jednak na pozytywną ocenę, gdyż jego powstanie spowodowało rozpowszechnienie się rachunkowości we Włoszech i innych krajach oraz wyniosło z czasem księgowość ze sfery praktyki na piedestał nauki (Marszałek, 1937, s. 10–11; Scheffs, 1939, s. 70–71).

2. Księgowość po Paciolim

Tractatus XI de Computis et Scripturis w krótkim czasie zyskał wielu naśladowców. Bezpośrednimi naśladowcami Pacioliiego byli włoscy autorzy, tacy jak Giovanni Antonio Tagliente, Domenico Manzoni, Alvise Casanova czy Girolamo Cardano.

Pierwszy z nich, Tagliente, omawiał rachunkowość w dwóch wydanych w 1525 r. książkach: *Luminario di aritmetica, libro ugnolo* (*Objaśnienia do arytmetyki, księgowość pojedyncza*) i *Luminario di aritmetica, libro doppio* (*Objaśnienia do arytmetyki, księgowość podwójna*). Był on pierwszym autorem, który poruszał tematykę księgowości pojedynczej, co czynił w pierwszej z książek, w drugiej zaś opisywał księgowość podwójną. Zawarł tam m.in. wzór inwentarza wraz ze sposobem jego sporządzania, zapisów w Dzienniku i przykłady ewidencji operacji gospodarczych w Księdze Głównej. Mimo że przedstawiał zasady prowadzenia ksiąg rachunkowych w inny sposób niż Pacioli, to badacze obu dzieł zgodnie uważają, że Tagliente znał dzieło zakonnika (Woolf, 1912, s. 120; Wojciechowski, 1964, s. 58–59).

Innym włoskim autorem, w którego pracy można dostrzec inspirację *Traktatem o księgowości podwójnej*, jest przyrodnik, lekarz i matematyk Girolamo Cardano i jego łacińska *Practica Arithmeticae et Mensurandi Singularis*, czyli *Wykorzystanie arytmetyki do podstawowych pomiarów (obliczeń)*. Książka ta została wydana w Mediolanie w 1539 r. i zawierała tylko jeden rozdział poświęcony księgowości, który w istocie stanowił powtórzenie zasad Pacioliiego i nie miał istotnego wkładu w teorię rachunkowości (Woolf, 1912, s. 122–123).

Podobnie rzecz miała się z pełniącym funkcję księgowego Republiki Weneckiej Alvisem Casanovą i wydanym w 1558 r. w Wenecji *Specchio lucidissimo* czyli *Jasnym zwierciadłem* jego autorstwa, w całości opierającym się na dorobku Pacioliiego. Casanova obok Don Angelo Pietra i Matteo Mainardiego był najbardziej znanym naśladowcą zakonnika (Wojciechowski, 1964, s. 60).

Wenecjanin Giovanni Antonio Moschetti opublikował w 1610 r. książkę *Dell' universall trattato di libri doppi* (*Uniwersalny traktat o podwójnej księgowości*) (Peralgallo, 1938, s. 81–82). Potępiał w niej rozpowszechniony system prowadzenia księgowości na luźnych kartach, krytykował prowadzenie księgowości pojedynczej.

Lodovico Flori opublikował w Palermo w 1636 r. *Trattato del modo di tenere il libro doppio domestico col suo esemplare. Composto dal padre Lodovico Flori della compagnia di Giesu. Per uso delle case, e collegii della medesima compagnia nel regno di Sicilia* (*Traktat o sposobie prowadzenia księgowości podwójnej z przykła-*

dami. Zestawiony przez ojca Ludwika Flori z Towarzystwa Jezusowego. Na przykładzie przypadków i praktyki z Królestwa Sycylii). Flori (1579–1647) studiował filozofię, prawo i teologię, w 1610 r. wstąpił do zakonu jezuitów na Sycylii. Po kilku latach studiów osiadł w Palermo, gdzie wydał powszechnie wówczas znaną książkę na temat rachunkowości zakonów¹⁰. Kolejne wydania tego dzieła ukazały się w 1667 i 1677 roku w Rzymie (Woolf, 1912, s. 209).

2.1. Domenico Manzoni

Najczęściej przywoływanym w literaturze autorem uważanym za naśladowcę Pacioli był Domenico Manzoni, którego dzieło *Quderno doppio col suo giornale secondo il costume di Venetia* (*Księgowość podwójna według metody weneckiej*) ukazało się w Wenecji w 1534 r. (Woolf, 1912, s. 121, 199) i zyskało dużą popularność¹¹. Świadczą o tym kolejne wydania. Drugie ukazało się pod tym samym tytułem w 1540 r., trzecie w 1554 r., a kolejne w latach 1564, 1565, 1573 i 1574 pod innym tytułem *Libro mercantile ordinato col suo giornale El Alfabeto per tener Conti doppi al. Modo di Venetia* (*Księga podwójna zgodna z dziennikiem ułożonym alfabetycznie przez Contiego według metody weneckiej*) (Woolf, 1912, s. 202).

Manzoni, podobnie jak Pacioli, posługiwał się metodą wenecką, co stwierdził w przedmowie do dzieła; nie napisał jednak, skąd uzyskał wiedzę na temat księgowości weneckiej, tak samo jak nie wymienił nigdzie nazwiska zakonnika, wskazując na inspirację jego traktatem. Nie można jednak zaprzeczyć, że oba utwory są do siebie bardzo podobne. Podręcznik Manzoniego został nawet określony mianem poprawionego przedruku *Tractatus XI de Computis et Scripturis*, gdyż jego tekst w przypadku kilku rozdziałów jest niemal identyczny z treścią traktatu, wzbogacony jedynie o większą liczbę przykładów (Row-Fogo, 1905, s. 120–122; Scheffs, 1939, s. 175; Chatfield, 1996, s. 400). Jedną z niewielu różnic między nimi był brak licznych przysłów, wyrażeń religijnych i powtórzeń, których często używał Pacioli (Geijsbeek, 1914, s. 9–10).

Książka ta miała liczne walory dydaktyczne i w niektórych aspektach przewyższała nawet dzieło Pacioli. Można przypuszczać, że włoski księgowy i rachmistrz nie kopiował dzieła Pacioli, a jedynie korzystał z tych samych co on źródeł. Prawdopodobnie mógł to być stary podręcznik do księgowości należący do nauczyciela Manzoni – Antonia Marii Fiora lub Paola Bianchiego. Swoją pracę napisał on wcześniej niż Pacioli, bo w 1458 r., lecz jej druk nastąpił dopiero w 1540 r. (Scheffs, 1939, s. 174–176)¹².

¹⁰ Flori wyraźnie nawiązywał do podobnej książki poświęconej księgowości klasztorów autorstwa Don Angelo Pietry. Czynił to, ponieważ książka Pietry nie była znana na Sycylii (Peragallo, 1938, s. 83).

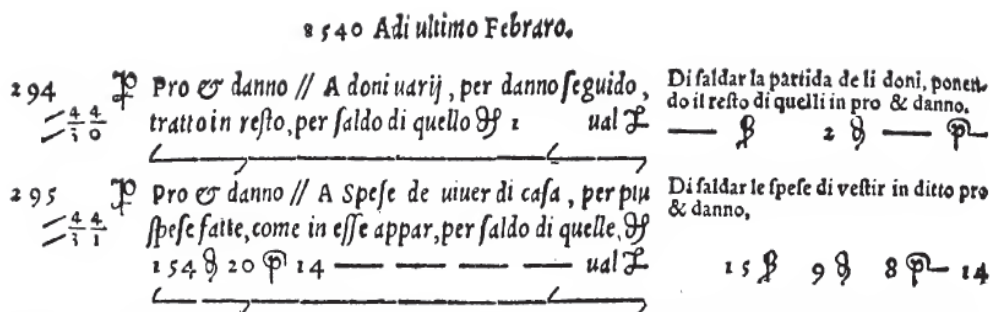
¹¹ Niestety żaden egzemplarz pierwszego wydania nie zachował się do dzisiaj (Sangster, 2010, s. 32).

¹² Jest bardzo prawdopodobne, że i Pacioli, i Manzoni korzystali z tych samych niepublikowanych materiałów źródłowych, i to Pacioli mógł korzystać z rękopisu Manzoni, a nie odwrotnie. Hipotezę tę wzmacnia to, że Pacioli był matematykiem, filozofem, teologiem, a traktat o księgowości w jego *Summie* był tylko dodatkiem do podstawowego dzieła – księgowością jako taką praktycznie się nie zajmował. Natomiast Manzoni był zawodowym księgowym i rachmistrzem (Scheffs, 1939, s. 175).

Quaderno doppio col suo giornale secondo il costume di Venetia dzieliła się na dwie części: teoretyczną i praktyczną, których treść odpowiadała osiemnastu rozdziałom traktatu Paciolięgo. W niektórych aspektach Manzoni był dokładniejszy i w bardziej przejrzysty sposób tłumaczył zasady dokonywania zapisów księgowych. Na przykład sprecyzował zasady rejestracji zdarzeń w Dzienniku i Księdze Głównej oraz opisał sześć elementów, które musi zawierać każdy zapis: „Winien”, „Ma”, gatunek, ilość, datę i numer porządkowy. Poświęcił także jeden rozdział oczywiście według niego przeniesieniu terminów „PER” i „A” do Księgi Głównej ze zwyczajowego stosowania w Dzienniku. Co więcej, zamieścił w swoim dziele przykład Dziennika i Księgi Głównej wraz z zapisami, czego Pacioli nie uważał za konieczne. Obecność tych ilustracji w podręczniku Manzonięgo z pewnością miała wpływ na pozytywny odbiór jego dzieła przez ówczesnych czytelników (Geijsbeek, 1914, s. 10).

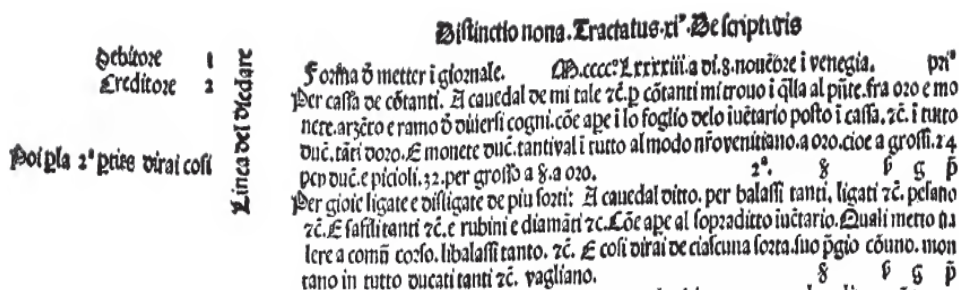
Jeśli chodzi o rejestrację zdarzeń w Dzienniku, to obaj autorzy kwestię tę traktowali podobnie, a nieliczne różnice nie miały dużego znaczenia. Przykład zapisu pozycji w tej księdze przez Manzonię ilustruje fotografia 2, natomiast Paciolię – fotografia 3.

Fotografia 2. Rejestracja zdarzenia w Dzienniku przez Domenico Manzoni

Źródło: Geijsbeek (1914, s. 82).

Fotografia 3. Rejestracja zdarzenia w Dzienniku przez Lukę Paciolięgo

Źródło: Geijsbeek (1914, s. 44).

Jak widać, zarówno Manzoni, jak i Pacioli umiejscowili datę na środku strony. Manzoni oddzielał dłużnika i wierzyciela dwiema ukośnymi liniami (/), u Paciolięgo

zaś, mimo że rekomendował taki sposób oddzielania zapisów, oznaczenie to jest słabo widoczne. Dodatkowo poszczególne zapisy w dzienniku Manzoni są oddzielone od siebie ciągłą linią dochodzącą aż do kolumny z wartością. Pacioli nie pokazał tego na przykładzie, lecz zawarł w swoich zaleceniach.

Z lewej strony zapisu Manzoni widnieje ułamek określający strony w Księdze Głównej, na których znajduje się zapis dotyczący dłużnika (górna liczba) oraz wierzyciela (dolna liczba). W rozdziale 14 *Traktatu o księgowości podwójnej* Pacioli (2007, s. 82) również wspominał o konieczności wpisywania na marginesie Dziennika tych odnośników, a więc w tej kwestii obaj autorzy także postępowali identycznie. Na fotografii 2 bezpośrednio przed tymi liczbami widnieją dwie ukośne linie (/), które w tym miejscu są znakiem, że dana pozycja Dziennika została uzgodniona z analogicznym zapisem w Księdze Głównej. Pacioli poza ukośnymi liniami dopuszczał także umieszczanie w tym miejscu lub nad znakiem lirów dwóch kropek. Linie te nie oznaczają jednak, że pozycja została przeniesiona do Księgi Głównej, ponieważ fakt ten odzwierciedlają krótkie kreski na początku i końcu długiej linii separującej poszczególne zapisy. Pacioli rekomendował w swoim dziele zaznaczanie ukośną linią z lewej strony pozycji – przeniesiony dług i z prawej strony pozycji – kredyt, nie pokazał tego jednak na przykładzie, w związku z tym trudno stwierdzić, gdzie dokładnie linie te miałyby się znajdować.

Waluta, w jakiej zapisywana jest wartość zaksięgowanej pozycji w Dzienniku Manzoni znajduje się z prawej strony zapisu, u Pacioliego zaś – poniżej. Myślniki pomiędzy symbolami nominałów Manzoni umieścił w celu oznaczenia miejsc, w których powinny znaleźć się wartości (Geijsbeek, 1914, s. 83).

2.2. Don Angelo Pietra

Pod koniec XVI wieku metoda podwójnego zapisu znalazła zastosowanie w gospodarstwach klasztornych, których księgowość opisuje benedyktyn Don Angelo Pietra. Jego praca ukazała się w 1586 r., a więc około 100 lat po publikacji Summy. Pietra był mnichem urodzonym w Genui, a stacjonującym w klasztorze w Monte Casino. Pełnił funkcję rewidenta księgowego, sklepikarza i piwniczego zakonu. Swoje dzieło *Indirizzo degli Economi, o sia Ordinatissima Instruzione da regolatamente formare qualunque scrittura in un libro dopio* (*W kierunku ekonomii albo o uporządkowanej instrukcji regulującej zapisy w księgowości podwójnej*) obfitujące w liczne przykłady i ilustracje zadeedykował Lastanciusowi Faciusowi, opatowi zakonu w Mantui – miejscowości, w której je wydrukowano (Woolf, 1912, s. 123). Kserokopię strony tytułowej tego dzieła przedstawia fotografia 4.

Jego książka składała się z 60 krótkich, lecz treściwych rozdziałów, w których widoczna jest inspiracja dorobkiem zarówno Pacioli, jak i Manzoni. Jednak Pietra zawarł w swoim podręczniku wiele innowacji, których nie ma w dziełach jego poprzedników: opisał m.in. kwalifikacje księgowych, przejściowe zapisy na koncie kapitału oraz różnicę między księgowością dla bankierów, kupców i kapitalistów

(Geijsbeek, 1914, s. 91). Jego wykształcenie nie ustępowało w niczym wykształceniu Pacioli, dodatkowo miał on o wiele bogatsze doświadczenie zawodowe jako księgowy. Zaproponował kilka nowatorskich rozwiązań, spośród których wyróżniało się zastosowanie systemu księgowości podwójnej dla organizacji dobroczynnych, nie działających w celu osiągnięcia zysku (Chatfield, 1996, s. 463). W tym celu opisał trzy różne księgi: jedną dla kupców, drugą dla bankierów oraz trzecią dla przedsiębiorców i organizacji charytatywnych (Geijsbeek, 1914, s. 10).

Fotografia 4. Kserokopia strony tytułowej dzieła Don Angelo Pietry

I N D R I Z Z O
DE GLI ECONOMI.
O S I A O R D I N A T I S S I M A
I N S T R U T T I O N E D A R E G O L A T A M E N T E
F O R M A R E Q U A L V N O V E S C R I T T V R A
I N V N L I B R O D O P P I O ;
A G G I V N T O V I L ' E S S E M P L A R E D I V N L I B R O
N O B I L E , C O L S V O G I O R N A L E , A D V S O D E L L A
C O N G R E G A T I O N C A S S I N E S E , D E L L ' O R D I N E
D I S R E N E D E T T O .
C O N D V E T A V O L E , L ' V N A D E ' C A P I T O L I , E T L ' A L T R A
D E L L E C O S E P I U D E G N E , A P I E N O
I N T E N D I M E N T O D I C I A S C U N O
Opera nuoua, non meno vtile che necessaria, a Religiosi, che viuono delle proprie
Rendite, & ad ogni Padredi Famiglia, che fi diletta
del Libro Doppio
Composta da Don Angelo Pietra Genouefe Monaco, & indegno feruo di Gesu Christo.

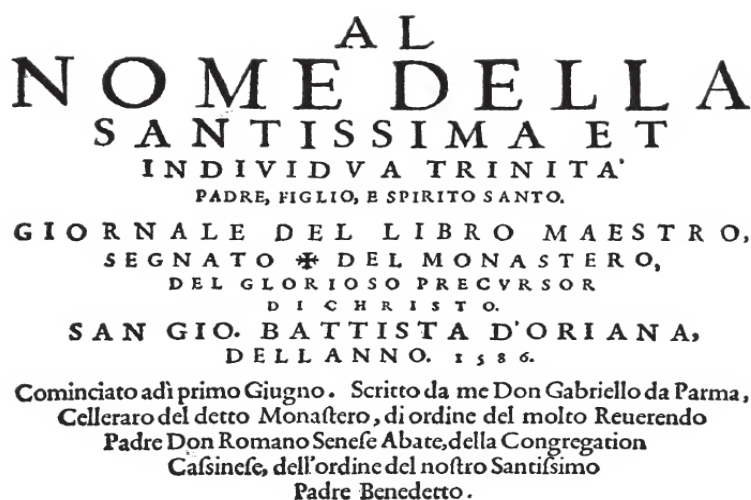
I N M A N T O V A , P e r F r a n c e s c o O f a n n a . C o n l i c e n z a d e ' S u p e r i o r i . M D L X X V *

Źródło: Geijsbeek (1914, s. 93).

Don Angelo Pietra poczynił trafne spostrzeżenie na temat bilansu – służy on zarówno ustaleniu stanu majątkowego klasztoru, jak i wykryciu błędów księgowych. W przeciwieństwie do Manzoni i Pacioli, Pietra nie otwierał ksiąg inwentarzem, lecz kontem własności. W swojej pracy zamieścił bardzo dokładny przykład spisu z natury oraz tabelę z zapisami w Księdze Głównej, które nie pojawiają się w Dzienniku, oraz zalecenie dokumentowania wszelkich wydatków (Geijsbeek, 1914, s. 10).

Tak samo jak Pacioli, na pierwszej stronie Dziennika i Księgi Głównej umieszczał znak krzyża, a oprócz tego także wezwanie: *Al nome della santissima et individa Trinita, Parde, Figlio, e Spirito Santo*, co oznacza „W imię najświętszej i niepodzielnej Trójcy Świętej, Ojca, Syna i Ducha Świętego”. Fragment tytułowej strony Dziennika z dzieła mnicha znajduje się na fotografii 5.

Fotografia 5. Strona tytułowa Dziennika z *Indirizzo degli economi* Don Angelo Pietry

Źródło: Geijsbeek (1914, s. 95).

Podobnie jak Pacioli, Pietra na pierwszej stronie Dziennika umieszczał napis „W Imię Boga”, a poszczególne zapisy oddzielał od siebie ciągłą poziomą linią. Dłużnik i wierzyciel, tak samo jak u poprzedników, są rozdzieleni dwoma ukośnikami, za którymi znajduje się znak „A”, natomiast przed imieniem dłużnika nie występuje termin „PER”, który znaleźć można jedynie na lewym marginesie u góry strony.

Kolejnym podobieństwem jest odnośnik do stron z zapisami w Księdze Głównej, mający postać ułamka i znajdujący się z lewej strony zdarzenia. Jednakże Pietra oznaczał pozycje uzgodnione z zapisami w Księdze Głównej w inny sposób niż Pacioli i Manzoni, gdyż zamiast ukośnych kresek, obok wcześniej wspomnianego ułamka, umieszczał w tym miejscu kropkę. W odróżnieniu od nich, nie stosował przekreślenia ani żadnego innego oznaczenia pozycji przeniesionych do księgi, a w kolumnie z wartością wpisywał tylko symbol *lire*, pomijając *soldi*, *denari* i *picioli* (Geijsbeek, 1914, s. 87). Pierwszą stronę Dziennika Pietra przedstawia fotografia 6.

Fotografia 6. Fragment Dziennika zawartego
w *Indirizzo degli economi* Don Angelo Pietry

A L N O M E D I D I O,	
Adi primo di Giugno 1586.	
Per	Carrolieria / a Cassa, lire venti § 10. spese in questo libro doppio, col suo Giorna
7	le & Alfabeto, con altre due vacchette, e squarciafogli ————— 2 — 10 — 10 —
31	
	Mutationi / a Cassa, lire cinquantacinque § 10. date, cioè 2 1. al P.D. Benede-
7	to da Bologna a Decano, mutato quello capirola a Modona, per sua mutatio-
31	ne di vn'anno, e buona mano. e 2 33 — 10. date a Don Gio. Pietro da Salò,
	mutato a Praglia, per sua mutatione di vn'anno, spese fatte, e buona mano, co
	me per loro riceuere appare dultintamente nel libro di efsi ————— 2 — 55 — 10 —

Źródło: Geijsbeek (1914, s. 96).

Jeśli chodzi o rejestrację zdarzeń w Księdze Głównej, to tutaj również można odnaleźć kilka różnic w stosunku do metod stosowanych przez poprzedników Pietra. Na przykład pozycje otwarcia i zamknięcia księgi nie są poprzedzone terminami „PER” i „A”, tak jak u Pacioliiego, ponieważ nie stanowią one prawdziwego obciążenia i uznania konta, jak te przenoszone z Dziennika. Pietra nie umieszczał także zwrotów *dee dare* i *dee havere*, oznaczających debet lub kredyt, na początku każdego zapisu, jak to czynił Pacioli, a jedynie na początku każdego konta.

Oprócz tego omawiał w swoim dziele wiele kwestii, których nie poruszali Manzoni i Pacioli, czym dowodzi, że nie był jedynie biernym naśladowcą. Specyfikację nowych zagadnień przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Problemy poruszone po raz pierwszy przez Don Angelo Pietrę

Rozdział	Zagadnienie
3	Różnica między księgowością dla bankierów, kupców i kapitalistów
4	Opis trzech ksiąg dla powyższych trzech rodzajów działalności
5	Szczegółowy opis księgi głównej dla kapitalistów, zwanej księgą ekonomiczną, dostosowanej do prowadzenia działalności biznesowej przez klasztory
7	Spis z natury towarów w sklepie
10	Kwalifikacje księgowych, w szczególności dobry charakter, ładne i staranne pismo, wiedza i umiejętności, ambicje, lojalność
12	Opis miar i wag stosowanych w podręczniku
13	Rejestracja rzeczy kupionych, wytworzonych i używanych o wartości niższej niż bieżąca cena rynkowa oraz tych, które nie zostały sprzedane, lecz używane w innych oddziałach
15	Określenie roku budżetowego obejmującego koniecznie 12 następujących po sobie miesięcy, bez względu na to, czy pokrywa się z rokiem kalendarzowym
17	Odrębne dzienniki dla poszczególnych grup przedmiotów
18 i 19	Księga codziennych obowiązków księgowego i sklepikarza z odrębną stroną na każdy dzień

Tabela 1. Problemy poruszone po raz pierwszy przez Don Angelo Pietrę (*ciąg dalszy*)

Rozdział	Zagadnienie
22	Przepisanie pozycji do dziennika raz w miesiącu
23	Kolejność, w jakiej pozycje z memoriału są umieszczane w dzienniku
25 i 28	Osiem elementów niezbędnych do dokonania zapisu w dzienniku: debet, <i>credit</i> , czas, wartość, jakość, ilość, cena, zdarzenie (transakcja, umowa)
26 i 27	Zasady prowadzenia dziennika
31	Prowadzenie dwóch kont kapitału – dla kapitału początkowego na początek roku oraz dla kapitału końcowego na koniec roku
32	Przejściowe zapisy na koncie kapitału i korekta nadwyżek
33	Tabela powyższych zapisów na koncie kapitału
34	Umieszczenie konta kapitału zawsze na końcu księgi
42	Lista zapisów nieprzechodzących przez dziennik
43	Dokumentowanie dochodów i wydatków dla osobistych zysków
45	Różnice w prowadzeniu ksiąg dla ziemi dzierżawionej i uprawianej na własny rachunek
46	Przychód (dochód) dzielony między takie same konta jak wydatki
47	Kiedy księgować czynsze z wypożyczonej ziemi – po żniwach, cały rok czy na koniec roku fiskalnego
48	Konta osobiste i konta z dwiema walutami
50	Nabywanie i przeniesienie tytułu własności ziemi
53	Krótką metodą sprawdzenia księgi głównej za pomocą kropkowania

Źródło: opracowanie własne na podstawie:
Geijsbeek (1914, s. 88–91); Kowalska (2014, s. 29).

Don Angelo Pietra był pierwszym autorem, który traktował przedsiębiorstwo, (działalność handlową) jako odrębne od własności prywatnej jego właścicieli (Chatfield, 1996, s. 463).

2.3. Matteo Mainardi

W 1632 r. w Bolonii wydano książkę Matteo Mainardiego *La scrittura mercantile formalmente regolata con le lettere de negotii a quella correllative*¹³ (*Zapisy księgowe zgodne z literą prawa handlowego*). Spośród wcześniej wymienionych dzieł wyróżniała ją próba opisu prowadzenia księgowości nie tylko dla kupców, ale także dla wytwórców (rzemieślników) i powierników (zarządców).

W wielu aspektach opracowanie to wypada bardzo korzystnie w porównaniu z dziełem Pietry, jednak niewątpliwie jest to, że Mainardi podczas pisania *Il cambio reale per ogni piazza* miał dostęp do wszystkich trzech wcześniej omawianych dzieł: Pacioliego, Manzoniiego i Don Angela Pietry (Geijsbeek, 1914, s. 10).

¹³ Była ona wydana także w 1700 r. pt. *Il cambio reale per ogni pizza* (*Realny kurs pieniądza dla każdego rynku*) (Woolf, 1912, s. 208). Kserokopię strony tytułowej tego wydania prezentuje fotografia 7.

Fotografia 7. Kserokopia strony tytułowej dzieła Matteo Mainardiego

IL CAMBIO REALE

P E R

OGNI PIAZZA.

Formalmente Ragguagliato

D A

MATTEO MAINARDI.

Con diuerſi altri Queſiti vtili, curioſi, e neceſſarij
alla Mercatura

*In queſta nuova Impreſſione aggiuntoui il modo,
che hoggi di ſi pratica.*

IN BOLOGNA, M. D. CC.

Per il Longhi.

Con licenſa de' Superiori.

Źródło: Geijsbeek (1914, s. 108).

Zamieszczony na fotografii 8 fragment Dziennika z dzieła Mainardiego pokazuje, że podobnie jak Pacioli i Pietra często odwoływał się do Boga, o czym świadczy fakt, że każda strona Dziennika zaczynała się od słów *Laus Deo* („Chwała Bogu”). Analogicznie do Pietry używał kropek do oznakowania pozycji sprawdzonych z zapisami w Księdze i nie stosował innych symboli walut oprócz *lire*.

Fotografia 8. Fragment Dziennika zawartego w dziele Matteo Mainardiego

15	30 Laus Deo, & B. Virg. Rosarij M. DC. XXXIII.	
	Adi 31. Decembre Sabbato.	
. 10	Alli Mainini, &c. al banco lir. quattrocentorè, sol. tredici, den. quattro quat li por- tò il nostro Caneuaro contanti, retratti fino à questo giorno sudetto, di Fassi dieci- milla da cauazzatura venduti à minuto, à bolognini sette la carica, e numero set- temilla di vite, à bolognini trentadue il cento, come si vede per una taglia.	L. 403. 13. 4
. 11	A credito Fassi da cauazzatura in casa num. 10000.	L. 291. 13. 4
. 11	A credito Fassi di vite in casa num. 7000.	L. 112,

Źródło: Geijsbeek (1914, s. 110).

Natomiast inaczej niż wszyscy trzej poprzednicy, w celu oddzielenia kolejnych zapisów w Dzienniku rysował linię przerywaną zamiast ciągłej. Jako pierwszy zastosował tak zwane mieszane zapisy w Dzienniku, polegające na kilkukrotnym dokonaniu obciążenia i uznania konta podczas jednego zapisu księgowego. W tego typu zapisach w pierwszej kolejności zawsze wymieniony zostaje dłużnik, a potem wierzyciel, natomiast różnice stanowią dwie poziome linie lub kreski: jedna poniżej ostatniego dłużnika, a druga powyżej pierwszego wierzyciela (Geijsbeek, 1914, s. 107). Jak można zauważyć, Mainardi na lewym marginesie umieszczał także numer strony w Księdze Głównej, na której znalazły się poszczególne zapisy.

Podsumowanie

Dzieło Paciolięgo bez wątpienia przyczyniło się do rozpowszechnienia wiedzy na temat prowadzenia ksiąg handlowych we Włoszech, w Europie i na całym świecie. *Traktat o księgowości podwójnej* doprowadził do standaryzacji podstaw rachunkowości jako nauki i był fundamentem wiedzy dla wielu autorów, którzy przez kolejne wieki opierali swoje prace na dorobku zakonnika z Sansepolcro.

Z pewnością miała na to wpływ wartość merytoryczna traktatu będącego kompendium wiedzy kupieckiej służącej do sprawnego zarządzania przedsiębiorstwem handlowym. Przed wydaniem drukiem jego dzieła księgowość była raczej postrzegana jako swego rodzaju umiejętność rzemieślnicza lub konieczność, ale nie jako podstawa określania sytuacji majątkowej i lepszego wykorzystania posiadanego majątku. Autor odkrył jej nową funkcję i skrupulatnie opisał sposób postępowania, który pozwoli w pełni skorzystać z potencjału informacyjnego, jaki niesie ze sobą rzetelne prowadzenie ksiąg rachunkowych.

Mimo że w kolejnych wiekach wraz z rozwojem gospodarczym następował rozwój koncepcji księgowości, zmiany jej zakresu podmiotowego i przedmiotowego oraz rozwój techniki księgowej, to podstawy tego systemu pozostały niezachwiane, a zasady i reguły opisane w XV wieku przez Pacioliiego trwają do dziś (Pogodzińska-Mizdrak, 2007b, s. 45–48).

Niech za podsumowanie powyższych rozważań posłuży tabela 2, w której pokazano ważniejszych naśladowców Pacioliiego we Włoszech w kolejnych dwóch wiekach po ukazaniu się *Summy*.

Tabela 2. Naśladowcy Pacioliiego we Włoszech w XVI i XVII wieku

Kraj	Włochy															
Autor																
Rok wydania	Luca Pacioli	Giovanni Antonio Tagliente	Domenico Manzoni	Girolamo Gardano	Bartolomeo Fontana	Alvise Casanova	Don Angelo Pietra	Giovanni Antonio Moschetti	Matteo Mainardi	Giovanni Domenico Peri	Ludovico Flori	Bastiano Venturi	Giacomo Venturoli	Antonio Zambelli	Onofrio Sbernia Pugliesi	Lodovico Corticelli
1494	█															
1525	→	█														
1534	→	→	█													
1539	→	→	→	█												
1551	→	→	→	→	█											
1558	→	→	→	→	→	█										
1586	→	→	→	→	→	→	█									
1610	→	→	→	→	→	→	→	█								
1632	→	→	→	→	→	→	→	→	█							
1636	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→					
1655	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→				
1666	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→			
1671	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	
1696	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Gałagan (1927),
za: Marszałek (1935, s. 5); Peragallo (1938, s. 60–91).

Literatura

- Chatfield M. (1996), *Manzoni Domenico*, [in:] M. Chatfield, R. Vangermeersch (eds), *The History of Accounting. An International Encyclopedia*, Garland Publishing, New York, London.
- Dobija M., Jędrzejczyk M. (2011), *Szkice z historii rachunkowości*, PTE, Kraków.
- Geijsbeek J.B. (1914), *Ancient Double-Entry Bookkeeping. Lucas Pacioli's Treatise (A.D. 1494 – the Earliest Known Writer on Bookkeeping) Reproduced and Translated with Reproductions, Notes and Abstracts from Manzoni, Pietra, Mainardi, Ympyn, Stevin and Dafforne*, John B. Geijsbeek, Denver, Colorado.
- Ijiri Y. (1993), *The beauty of double-entry bookkeeping and its impact of the nature of accounting information*, [in:] M. Shubik (ed.), *Proceedings of the Conference Accountings and Economics. In Honour of the 500th Anniversary of the Publication of Luca Pacioli's Summa de Arithmetica, Geometria, Proportia et Proportionalita*, Siena, 18–19 November 1992, „Economic Notes”, 22 (2), Monte Dei Paschi di Siena, Siena.
- Jaruga A., Fijałkowska J. (2006), *Luca Pacioli – wielki uczony renesansu i jego koncepcja rachunkowości*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości”, t. 34 (90), SKwP, Warszawa.
- Kawa M. (1994), *500-lecie wydania drukiem pierwszej rozprawy o księgowości podwójnej*, „Zeszyty Teoretyczne Rady Naukowej”, t. 28, SKwP, Warszawa.
- Kobiela-Pionier K. (2014), *W poszukiwaniu źródeł podwójnego zapisu – zapomniany wkład nauki islamu*, [w:] S. Sojak (red.), *Abacus – od źródeł rachunkowości po współczesność*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Kowalska M. (2014), *Zarys historii rachunkowości od Pacioli do współczesności*, maszynopis powielony, UMK, Toruń.
- Lulek T. (1920), *Teoretyczne podstawy księgowości kupieckiej*, Księgarnia J. Czerneckiego, Warszawa, Kraków.
- Marszałek J.B. (1937), *U historycznych źródeł buchalterii*, „Czasopismo Księgowych w Polsce”, nr 1.
- Marszałek J.B. (1935), *Przekształcenia i reformy w tradycyjnych metodach buchalterji*, „Buchalter Polski”, nr 3.
- Pacioli L. (2007), *Tractatus XI de Computis et Scripturis. Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita*, tłum. R. Sadowski, K. Dereszowska, K. Mydlarz, SKwP Zarząd Główny, COSZ, Warszawa.
- Peragallo E. (1938), *Origin and Evolution of Double Entry Bookkeeping. A Study of Italian Practice from the Fourteenth Century*, American Institute Publishing Company, New York.
- Pogodzińska-Mizdrak E. (2007a), *Luca Pacioli – życie i twórczość (1445–1517)*, [w:] L. Pacioli, *Tractatus XI de Computis et Scripturis. Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita*, SKwP, Warszawa.
- Pogodzińska-Mizdrak E. (2007b), *Początek dla Luca Pacioli i jego traktat De Computis et Sripturis*, [w:] T. Cebrowska, A. Kowalik, R. Stępień (red.), *Rachunkowość wczoraj, dziś, jutro*, SKwP, Warszawa.
- Pogodzińska-Mizdrak E. (2005a), *Rachunkowość w historycznej perspektywie*, [w:] B. Micherda (red.), *Podstawy rachunkowości: aspekty teoretyczne i praktyczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Pogodzińska-Mizdrak E. (2005b), *Summa de Arithmetica Luca Pacioli i jej walory*, „Rachunkowość”, nr 1.
- Pogodzińska-Mizdrak E. (1994), *Traktat Fra Luca Pacioli – jego autentyczność i znaczenie*, „Zeszyty Teoretyczne Rady Naukowej”, t. 29, SKwP, Warszawa.
- Row-Fogo J. (1905, reprint 2003), *History of book-keeping*, [w:] R. Brown (ed.), *A History of Accounting and Accountants*, Beard Books, Washington.
- Sangster A. (2010), *Using accounting history and Luca Pacioli to put relevance back into the teaching of double entry*, „Accounting, Business & Financial History”, vol. 20, no. 1 (March).
- Sangster A. (2007), *The printing of Pacioli's Summa in 1494: how many copies were printed?*, „Accounting Historians Journal”, vol. 34, no 1 (June).
- Scheffs M. (1939), *Z historii księgowości (Luca Pacioli)*, Księgarnia Wł. Wilak, Poznań.

-
- Skrzywan S. (1973), *Teoretyczne podstawy rachunkowości*, PWE, Warszawa.
- Sojak S., Kowalska M. (w druku), *Księgowość podwójna według Pacioliiego i jego europejskich naśladowców z XVI i XVII wieku*.
- Taylor R.E. (1942), *No Royal Road. Luca Pacioli and His Times*, University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Wojciechowski E. (1964), *Zarys rozwoju rachunkowości w dawnej Polsce*, PWN, Warszawa.
- Woolf A.H. (1912), *A Short History of Accountants and Accountancy*, London.

